

UNA TOPOGRAFIA MÈDICA DESCONEGUDA DE MENORCA

Josep Miquel VIDAL HERNÁNDEZ. Institut Menorquí d'Estudis

Menorca i les topografies mèdiques

L'illa de Menorca gaudeix del privilegi de comptar amb una de les primeres topografies mèdiques dedicada a un territori de l'Estat espanyol i també amb una de les últimes. La primera topografia mèdica es deu a un cirurgià escocès, George Cleghorn, destinat a Menorca entre 1736 i 1749, quan l'illa pertanyia a la Corona britànica. Com a resultat de la seva experiència a l'illa va elaborar un llibre titulat *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca. From the year 1744 to 1749. To wick is Prefixed, a Short Account of the Climate, Productions, Inhabitants, and Endemical Distempers of that Island*, que es va publicar a Londres l'any 1751. En el moment de la seva publicació, aquest treball només tenia un precedent a l'Estat espanyol, i encara parcial, en una obra de Nicolás Francisco Sanjuan y Domingo publicada l'any 1686 i dedicada a estudiar la constitució epidemiològica de la ciutat de Saragossa; l'obra de Sanjuan tenia molts punts en comú amb les topografies, però, en rigor, no es podia considerar com a tal. La segona topografia és obra del metge menorquí Llorenç Pons Marquès, amb la qual guanyà el Premio Iglesias González convocat per la Real Academia de Medicina de Madrid en la seva edició de l'any 1913 i que es publicà l'any següent a Barcelona amb el títol de *Geografia Médica de Mahón y su término*.

Entre aquestes dues topografies mèdiques n'existeixen d'altres, algunes de publicades i altres d'inèdites. Entre les publicades hi ha la del metge francès Passerat de la Chapelle (1764) —que fins i tot fou traduïda al castellà a principi del segle XX pel metge Pons Marquès i la d'un metge nord-americà anomenat Johnatan M. Foltz (1831), i entre les inèdites n'hi ha una de preparada per Hernández Morejón (1805)— aquest treball és molt peculiar perquè du el títol de topografia i està escrit seguint l'estructura clàssica d'aquest tipus de literatura, però únicament fa referència a l'hospital militar que hi havia a Menorca i a l'illot interior al port de Maó, on estava situat. També quedaren inèdites les

respostes que donaren alguns metges menorquins a un extens qüestionari que els passà l'any 1782 l'administració borbònica, un cop Menorca havia retornat al domini de la Corona espanyola. Qüestionari que amb les preguntes formulades anava seguint el temari típic d'una topografia mèdica. En darrer terme, hi ha notícies d'un diari meteorologiconecrològic de Maó preparat per Joan Bals entre 1792 i 1799 del qual només s'ha conservat la part meteorològica, actualment dipositada a l'Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, i d'una extensa topografia mèdica amb sis toms manuscrits preparada al llarg de la primera meitat del segle XVIII que avui està perduda.¹

G. R. B. Horner i els seus viatges per la Mediterrània

Recentment, aquesta extensa nòmina de literatura mèdica menorquina s'ha vist incrementada amb el descobriment d'un nou element que havia passat desapercebut fins ara, segurament pel fet de no constituir un llibre independent, sinó formar part d'una obra on la dedicació d'uns capítols extensos a l'illa de Menorca no es reflecteix en el títol. El llibre en qüestió es titula *Medical and topographical observations upon the Mediterranean; and upon Portugal, Spain, and other countries* i fou publicat a Filadèlfia l'any 1839 per Haswell, Barrington and Haswell.² El seu autor és Gustavus Richard Brown Horner, M. D. (1804-1892), del qual no tenim gairebé més dades que les que figuren a la portada del llibre, on es diu que era cirurgià del U.S. Naval Asylum i membre de la Philadelphia Medical Society. Tanmateix, la consulta del catàleg de la Biblioteca del Congrés dels Estats Units ens ha permès conèixer les seves dates de naixement i mort i un altre llibre, també una topografia mèdica, dedicat a diversos països d'Amèrica del Sud. Aquesta obra fou publicada l'any 1845 amb el títol de *Medical topography of Brazil and Uruguay; with incidentals remarks*, la qual cosa ens fa suposar que des que va deixar els seus periples mediterranis fins a la sortida d'aquest llibre continuà navegant amb l'armada nord-americana, però per llocs geogràficament molt distints. Un darrer llibre de Horner l'hem trobat a l'IndexCat de la National Library of Medicine. El seu títol és *Diseases and injuries of seamen: with remarks on their enlistment, naval hygiene, and the duties of medical officers* i fou publicat a Filadèlfia l'any 1854. Malauradament, fins al moment ens ha estat impossible esbrinar a què es va dedicar durant el respectable lapse de temps de gairebé quaranta anys que encara va viure des de la sortida del seu tercer i sembla que darrer llibre fins a la seva mort, perquè el seu nom no apareix en els repertoris biogràfics mèdics nord-americans més coneguts.

Abans d'acabar aquesta introducció, però, és covenient aclarir un punt sobre la circumstància que dos metges nord-americans en poc menys de deu anys publicassin dues topografies mèdiques relatives a Menorca; circumstància que resultaria estranya si no fos pel fet que el port de Maó fou utilitzat per l'anomenat esquadró mediterrani –Mediterranean Squadron de l'armada americana entre 1825 i 1848 com a base per a la hivernada dels seus vaixells i per a l'avituallament i les reparacions que poguessin necessitar. Aquesta utilització del port maonès fou consentida pel Govern espanyol previ conveni entre les dues nacions i el pagament d'un cànon anual per part del Estats Units com a lloguer del port i de les seves instal·lacions. D'aquesta manera, el port de Maó es va convertir en la primera base naval que va tenir l'armada nord-americana a la Mediterrània (Glick, T. 1989) (Limón Pons, M. A., 2005).

L'estada dels marins nord-americans al port de Maó va tenir com a conseqüència que l'illa fos visitada pels sanitaris que viatjaven en els vaixells més grans per atendre la seva tripulació i la de la resta de naus que navegaven amb ells i, fins i tot, quan s'instal·là un hospital a Maó específic per a malalts de l'esquadra, fou atès permanentment per sanitaris militars nord-americans que vivien a la ciutat. Un d'aquests sanitaris precisament fou el cirurgià Foltz, l'autor de l'altra topografia mèdica nord-americana que va viure tres anys a l'illa al front de l'hospital, mentre que Horner, pel que explica ell mateix, mai no va viure a l'illa com a metge de l'hospital, sinó que els seus coneixements sobre Menorca provenien, segons diu dels seus freqüents periples per la Mediterrània, primer amb la corbeta *John Adams* (1831, 1832 i 1833) i després amb la fragata *United States* (1836, 1837 i 1839). Malgrat tot, aquestes estades totalitzaren, segons informa en el llibre, un total de cinc-cents dies, és a dir, prop de noranta dies per any, cosa que significa que de mitjana va passar la quarta part de l'any a Menorca. Aquest període de temps, un trimestre, podria fer pensar que l'estada de Horner tenia lloc durant l'hivern, època en què seria molt possible que l'esquadró tornés a la base de Maó, però, per unes dades que facilita en l'apartat dedicat a la meteorologia, sembla clar que almanco els vaixells on ell exercia de cirurgià anaven i venien per la Mediterrània a qualsevol època de l'any i les estades de Horner es repartien al llarg dels mesos en períodes de 15 o 21 dies. Només excepcionalment fa referència a algun novembre o desembre en què van romandre tot el mes ancorats al port.

La topografia mèdica de G. R. B. Horner

L'obra de Horner consta de 214 pàgines en les que es dedica a descriure diverses ciutats o territoris de la regió mediterrània des de la perspectiva d'una topografia mèdica. Encara que els indrets estudiats són molts i variats, l'estudi més llarg correspon a Menorca, gairebé una cinquena part del llibre, la qual cosa segurament es deu al fet que, com acabam de veure, les seves estades a l'illa devien ser més llargues i més freqüents que a qualsevol altre indret de la Mediterrània —encara que a l'illa de Menorca només passàs una quarta part de l'any, la resta l'havia de repartir entre tots els ports de la Mediterrània que tocaven els seus vaixells i, sobretot, entre les llargues navegacions per aquesta mar.

Horner inicia la seva obra amb una descripció general de la Mediterrània —el seu clima, els corrents i els moviments de la marea— pel fet de ser el marc geogràfic comú de tots els indrets que descriu en els capítols següents. Acaba aquesta part, com correspon a una topografia mèdica, amb una descripció de les malalties més freqüents que ha observat a bord dels vaixells durant les singladures per la Mediterrània i que, per tant, tenien el seu origen en les característiques del clima d'aquesta mar i de les exhalacions marines que contaminaven les masses d'aire que reposaven damunt d'ella.

A continuació inicia la descripció de les ciutats començant per Lisboa, la inclusió en el llibre de la qual, malgrat ser un port atlàntic, justifica pel fet que la proximitat d'Espanya fa, segons ell, que els dos climes siguin gairebé iguals, amb la qual cosa pensa que no resulta impropï incloure la capital portuguesa dintre d'una topografia mèdica de les regions mediterrànies. A Lisboa segueixen, ja dins la Mediterrània, dues ciutats andaluses, una amb port de mar, Cadis, i l'altra amb un port fluvial en aquell temps encara prou actiu, Sevilla. Després toca el torn a Gibraltar i als ports espanyols d'Algesires i Màlaga, a cadascun dels quals dedica tot just mitja pàgina. A continuació passa revista detallada a la situació de la professió mèdica a Espanya: l'ensenyament a les universitats, les acadèmies, la medicina militar, la reglamentació de l'exercici de la professió, etc. Es tracta del capítol més llarg del llibre juntament amb el dedicat a Menorca. El llibre continua amb la descripció de Menorca, que ara no tractarem aquí perquè ens ocuparà els següents apartats d'aquest article, i passa després a ocupar-se sucintament de Marsella, Toló i, amb més extensió, de Sicília. En finalitzar la descripció d'aquesta illa, Horner dedica varies pàgines a parlar d'un illot d'origen volcànic que anomena illa de Graham que va sorgir del mar durant una erupció volcànica l'estiu de 1831 i que l'erosió marina va fer desa-

parèixer al cap de poc temps, fins al punt que a l'època en què el cirurgià nord-americà viatjava per la Mediterrània les restes que quedaven de l'antic illot estaven a tanta profunditat que ja no constituïen un perill per a la navegació. Un fet curiós que explica Horner és que el fenomen fou vist per primera vegada per un capità anomenat Corrao que feia el viatge entre Trapani i Agrigento, i per açò la nova illa fou coneguda amb el seu nom, però un capità anglès anomenat Graham hi desembarcà el primer, hem de suposar que una vegada finalitzada l'erupció, i prengué possessió de l'illa en nom de Sa Majestat Britànica, encara que, com hem vist, aquesta possessió va ser molt efimera. A continuació dedica unes pàgines a Malta, concretament a la seva capital, La Valetta, per passar a Corfú i a les illes gregues, a les quals tracta com un sol bloc al qual dona el nom clàssic d'"Archipelago". El llibre acaba amb un capítol dedicat a Esmirna i els seus voltants i a Palestina. A tots aquests indrets, com ja hem dit, dedicà molt menys atenció que a Menorca i gairebé totes les seves observacions fan referència a la situació i la normativa de les professions sanitàries, i a les institucions per atendre els malalts, afegint unes pinzellades sobre les malalties més freqüents, la qual cosa dona suport a la nostra hipòtesi que va passar molt poc temps en aquests llocs i, per tant, tots els seus coneixements provenen de les informacions proporcionades pels metges locals o per les seves visites a les institucions sanitàries.

El capítol sobre Menorca

El capítol sobre Menorca és el que té l'estructura més d'acord amb l'esquema clàssic de les topografies mèdiques. És a dir, comença amb l'estudi del clima per seguir amb el de la geologia i la natura dels sòls. A continuació passa revista a les produccions naturals de l'illa començant per les plantes i acabant pels animals des de les aus fins al que ell anomena zoòfits i radiats, i en darrer terme s'ocupa de les produccions degudes a l'activitat humana, és a dir, l'agricultura. Segueix després un apartat dedicat a les malalties que ha observat amb més freqüència a Menorca i finalitza el capítol amb un extens apartat dedicat al Llatzeret General de Maó, en aquells moments un dels més importants de la Mediterrània. En aquest capítol gairebé no parla de la professions mèdica i sanitàries, perquè, com hem vist, havia dedicat un apartat especial i prou extens a descriure la situació, la reglamentació i els estudis d'aquestes professions a l'Estat espanyol.

La primera cosa que cal remarcar en relació amb aquest capítol és que en el llibre no s'esmenta mai l'obra de Foltz, publicada tot just l'any en què Horner

va iniciar les seves singladures mediterrànies i, a més, en primera instància, com un llarg article publicat en una prestigiosa revista mèdica: *The New York Journal of Medicine and the Collateral Sciences*. Aquest oblit sembla intencionat pel fet que, si bé l'article podia haver-se publicat quan Horner ja havia partit cap a la Mediterrània, sembla lògic que, per les dades que oferia sobre les malalties de Menorca, hagués estat enviat per algú, fins i tot pel mateix autor, als sanitaris americans que eren a l'illa. Si no va ser així, també l'hauria pogut conèixer durant els anys 1834 i 1835, quan sembla que el cirurgià va retornar als Estats Units, sobretot si tenim en compte que el llibre de Foltz era prou conegut, fins i tot a les illes Balears, com demostra el fet que Weyler (1854) l'esmenti nombroses vegades en el capítol dedicat a Menorca de la seva topografia mèdica de les Balears (Weyler, F., 1854). Tanmateix, no podem extreure gaires conclusions d'aquesta mancança, perquè la difusió d'un llibre en aquella època depenia de molts factors; així, el mateix Weyler, que parla abastament de Foltz, no sembla conèixer el llibre de Horner.

Pel contrari, l'obra que sí coneixia bé Horner i que no deixa d'esmentar al llarg del seu treball és la de l'escocès Cleghorn referida a Menorca. En aquest cas no resulta difícil trobar el rastre de com el nord-americà va arribar al coneixement del seu antecessor, perquè sabem que un important metge de Filadèlfia, Benjamin Rush (1746-1813), que fou un dels fundadors de la prestigiosa Facultat de Medicina de la ciutat, fou un gran admirador de Cleghorn i que, concretament, creia que el seu estudi sobre la malària –les febres recurrents, com el anomenava la malaltia– era el millor que coneixia i, a més, es podia aplicar als Estats Units. Per açò, per tal que la poguessin emprar els metges nord-americans, reedità l'obra menorquina de l'escocès, anotada per ell mateix, en dues ocasions, la primera el 1809 (Vidal Hernández). Per tant, encara que per data de naixement Horner no va poder conèixer Rush, sí que podia haver vist les edicions que va fer de l'obra de Cleghorn, que es devien trobar, si no utilitzar, a la Facultat de Medicina de Filadèlfia, fins i tot durant uns anys després de la mort del seu promotor. A tot açò cal afegir que sabem que Horner es va relacionar amb el cos mèdic de la ciutat pel fet d'haver estat nomenat membre de la seva Acadèmia de Medicina.

Una altra observació que s'ha de fer en relació amb el llibre de Horner és que, malgrat que la seva estructura com a topografia mèdica sigui la correcta, podria pensar-se que no es tracta d'una veritable topografia mèdica pel fet que en cap moment l'autor cerca l'articulació entre l'ambient físic i la situació sanità-

ria de Menorca, sinó que a vegades sembla més el que diu el títol del llibre: una descripció topogràfica seguida d'un estudi mèdic. Tanmateix, no pensam que açò sigui així. En primer lloc, perquè a les topografies mèdiques de la primera època la relació del clima i l'ambient amb l'etiologia de les malalties d'un lloc s'expressava de forma molt general (Urteaga, 1999) i, en segon lloc, perquè, encara que no ho faci en tots els casos, quan parla de malalties, Horner acostuma a fer alguna referència al clima o a la dieta.

El capítol de Horner dedicat a Menorca és ple, com acostuma a passar en les topografies mèdiques, d'informacions interessants sobre els territoris descrits i, no només en la seva part principal, és a dir, la que explica les malalties concretes que pateixen els habitants del territori i l'estat general de salut de la seva població, sinó també en la part que en les topografies més modernes s'anomenava mesogràfica, és a dir, la descripció física del territori i de la seva història natural.

La climatologia de Menorca

Horner comença el seu estudi amb una visió general de tipus qualitatiu de la climatologia de l'illa on descriu les principals característiques del temps meteorològic a Menorca durant els mesos que ell va ser a l'illa. Les úniques dades numèriques que ofereix són les referents a la temperatura de l'aire, de la qual reproduïx les mitjanes mensuals de les temperatures a les dotze del migdia mesurades amb un termòmetre situat a l'ombra i graduat amb graus Fahrenheit. Els valors que dona, però, no són veritables mitjanes mensuals, perquè ell mateix explica que cap dels mesos reproduïts a la seva taula no els va passar sencers a Menorca i, per tant, només ha pogut fer la mitjana dels dies que va romandre a l'illa. Explica, tanmateix, eu que açò no té gaire importància, perquè la seva experiència li demostra que els valors obtinguts, malgrat no poder ser considerats rigorosament valors mitjans, són prou representatius, pensa ell, de les temperatures característiques de cada mes. Pel mateix motiu la seva taula no inclou tots els mesos de l'any per a cadascun dels anys que el cirurgià va romandre a la Mediterrània, sinó només els mesos que passava a l'illa, els quals variaven d'un any per l'altre segons l'època i la durada de les campanyes de l'esquadró de la flota nord-americana. Explica, també, que durant la seva d'estada per la Mediterrània va viatjar en dos vaixells, el *John Adams* i el *United States*, i que açò el va obligar a situar el termòmetre en un lloc diferent en cada cas. En el primer vaixell el va col·locar a la cambra d'oficials, a prop d'una escotilla que acostumava a estar oberta i, en cas que estigués tancada, el

canviava a un lloc més adient que no especifica. En canvi, en el segon vaixell el tenia a la coberta dels canons, a prop d'un portell. Horner pensa que les mesures preses en un i altre vaixell són comparables, perquè els dos llocs on hi havia els termòmetres estaven coberts i, a la vegada, oberts a l'exterior, però, encara que no ho puguem afirmar rotundament, creiem que aquest raonament era equivocat, perquè en un vaixell de guerra la coberta dels canons era un espai més gran i amb més obertures —els portells de cada canó— que una cambra d'oficials i, per tant, l'ambient tèrmic en un o altre lloc havia de ser diferent.

Per tots aquests motius, els valors de la temperatura obtinguts per ell no són gaire fiables, com demostra el fet que, tot i que els valors mitjans que facilita per a cada mes s'apropen als que figuren en els resums climatològics dels primers dos terços del segle XX, encara que amb una diferència de més d'un grau, sembla difícil creure el que afirma sobre els valors extrems, perquè assegura que, malgrat haver passat a Menorca dos mesos d'agost i un de juliol, la temperatura mai no havia pujat per damunt dels 28°C (83°F). Més creïble és el valor de la mínima absoluta observada per ell, 5°C (42°F), durant els mesos d'hivern pel fet que el cirurgià prenia les mesures al migdia, hora en què poques vegades el termòmetre es troba per davall d'aquest valor a Menorca (Jansà, A., 1979).

Quant als vents, en principi, la informació que dona podria semblar més rellevant, perquè un cirurgià de l'armada hauria de ser capaç de distingir els vents i, encara que no fos així, tindria al seu abast prous marins experimentats per facilitar-li les dades que necessitàs. Per tant, sembla que les seves observacions en relació amb els vents que bufen a Menorca haurien de ser fiables. Tanmateix, no sembla que sigui així: aquestes informacions resulten molt peculiars per poder ser acceptades sense problemes. En primer lloc, s'observa que gairebé mai no parla de vents que bufen d'un dels punts cardinals principals, per exemple el nord, mentre que considera més importants per la seva freqüència els vents que formen un cert angle amb aquestes direccions, per exemple el nord-est o el sud-oest. Aquesta afirmació és necessàriament errònia, perquè, sense anar més lluny, la tramuntana que bufa del punt cardinal nord actualment és el vent més freqüent a Menorca amb molta diferència pel que fa als altres i, per molt de canvis climàtics que suposem en relació amb el segle XIX, és impossible que a l'època en què Horner va ser a Menorca bufàs tan poca tramuntana com perquè el cirurgià no cregués necessari ni tan sols esmentar-la.

També són errònies les altres freqüències que Horner diu haver observat dels vents que bufaven de cada direcció o, com a mínim, estan esbiaxades pel fet

que Horner només passava uns quants mesos cada any a Menorca i la distribució dels vents a través dels quadrants, almanco en l'actualitat, no és la mateixa per a cada mes, a part que, encara que el cirurgià no s'hagués mogut de Menorca en tot el temps, una sèrie de sis anys d'observacions és molt breu per treure conclusions de validesa climatològica. Tanmateix, en aquest cas s'aproxima més a les dades actuals: esmenta el nord-est com a vent més freqüent, vent que avui és considerat el segon més freqüent després del del nord; també diu que a la tardor dominen els vents de ponent i del nord-oest, cosa que és certa per al primer cas però no tant per al segon, el qual, tret del mes de novembre, sempre és superat pel nord-est. Més interessant és l'apartat que dedica a estudiar la geologia menorquina, tema pràcticament desconegut en aquella època que tot just havia estudiat l'italià Alberto Ferrero de La Marmora, que l'any 1834 publicà el resultat de les seves observacions en un llibre escrit en francès i titulat *Observations géologiques sur les des îles Baléares, Majorque et Minorque*. Aquest treball, que pretenia donar una visió general de conjunt de la constitució geològica de les dues illes, però, era molt senzill, malgrat que en ell es reproduïa un primer mapa geològic de les Balears, així com diversos talls geològics de cada illa.

Horner, però, en cas que hagués conegut aquest llibre, el qual no esmenta, no l'hauria seguit al peu de la lletra, sinó que hi hauria diferències entre un i altre. Segons el cirurgià nord-americà, l'illa es divideix geològicament en dues parts que anomena oriental i occidental. La primera, segons ell, està formada per pissarra (*slate*) i granit (*granite*) i la segona, per pedra calcària (*limestone*), principalment de l'època secundària. D'aquestes observacions és interessant la seva identificació de la pissarra, mentre que la segona identificació es errònia, perquè a Menorca gairebé no existeix el granit. Quant a la tercera identificació, és parcialment certa: els terrenys calcaris abunden a Menorca, però la major part són d'època terciària, encara que s'ha de dir que a la banda nord de l'illa, alternant amb els terrenys pissarrosos, n'existeixen de calcaris d'època secundària. El que sobta més de la descripció que fa Horner és la seva divisió de l'illa des del punt de vista geològic entre una Menorca oriental i una altra d'occidental, quan la diferència geològica es dona entre nord i sud, el que tradicionalment s'anomena la Tramuntana i el Migjorn. Tanmateix, però, atès l'encertat reconeixement, des d'un punt de vista general, que fa Horner dels tipus de terreny, la seva divisió ens fa pensar que no és fruit d'un error, sinó d'una peculiar interpretació de les zones de Menorca deguda al fet que l'illa no està orientada en el sentit est-oest, sinó en el sentit nord-est-nord-oest, amb la qual

cosa la part que comunament s'anomena Tramuntana mira cap a l'est i, per tant, podria ser que per aquest motiu el cirurgià l'hagués considerada com a oriental; el mateix es podria dir per a la part sud, que ell anomena occidental. Si fos així, no hi hauria cap error, sinó una interpretació poc freqüent del nom de cada meitat de Menorca no atenent a la seva situació, sinó a la seva orientació (Rosell; Obrador; Llompart).

Un punt interessant que demostra que Horner no era un principiant amb temes de geologia o que tenia bons informadors és que, quan parla del port de Maó, distingeix que la part emergida dels illots que hi ha en el seu interior pertanyen geològicament a la riba sud, la qual cosa és certa, però a partir d'aquí enuncia una hipòtesi segons la qual el port de Maó seria una gran esquadra en el territori de l'illa originada per un terratrèmol gegantí, la qual cosa no concorda amb les teories actuals. També resulta interessant la descripció que fa de l'ús del marès per a la construcció de les cases menorquines i de les característiques de les pedreres de l'illa, descripció que, encara que superficial, és la primera que coneixem d'aquests importants elements etnològics.

La història natural a Menorca

Com en totes les topografies mèdiques, Horner dedica una part del treball a estudiar el medi natural de Menorca i, en particular, a descriure les seves produccions vegetals i animals. Pel fet que en aquest article volem destacar els aspectes mèdics de l'escrit del cirurgià nord-americà, no ens entretindrem gaire en aquestes temes, però, tanmateix, volem ressenyar alguns dels seus aspectes que creiem mereixen una atenció especial.

En el camp de la botànica, Horner estudia primer les plantes medicinals i les divideix en indígenes i exòtiques, és a dir, les que ell creu que formen part de la vegetació de l'illa d'una manera natural i les que han estat dutes per l'home, encara que després s'hagin naturalitzat. Entre aquestes darreres es refereix al *Solanum brutosum*, que, per la descripció que fa, sembla que no hi ha dubte que es tracta del *Solanum sodomaeum* L., anomenat popularment metzines o pomera del dimoni, planta que actualment es considera al·lòctona naturalitzada introduïda com a planta medicinal (Fraga Arguimbau, P., *et al.*, 2004). El que resulta interessant de la cita de Horner és que, si açò darrer és una hipòtesi suggerida pel coneixement botànic de l'illa, s'ens explica la història i la data d'aquesta introducció, perquè el nord-americà diu que un farmacèutic menorquí anomenat Venent (el nom real era Vinent), que tenia entre vuitanta i noranta

anys en l'època en que ell escriu el llibre, li va dir que la planta havia estat introduïda a Menorca per un coronel britànic feia seixanta anys, és a dir, cap a la dècada dels setanta del segle XVIII, quan la dominació britànica estava a punt de finalitzar.

Una altra planta que esmenta entre les medicinals, a la qual considera indígena i certament ho és, és *Pistacia lentiscus*, de la qual diu dues coses interessants. D'una banda, afirma que els fruits d'aquests arbres es feien servir en alguna ocasió per obtenir un oli que algunes persones empraven per als llums, fet que està documentat en altres fonts (Moll, M., 2004), i, de l'altra, que, encara que li han explicat que aquesta planta produeix resina quan el temps és molt calent, ell no ho ha aconseguit veure mai per molt que ho ha intentat, però, malgrat tot, no ho posa en dubte, perquè li ha dit una persona que ell considera una autoritat en la matèria, el farmacèutic de l'esquadró, que s'anomenava Sintes. En aquest cas, però, la informació més interessant no és la que fa referència a la planta, sinó a l'informador, perquè Horner diu que era el farmacèutic de l'esquadró i, pel fet que no afegeix res més, hem de creure que s'està referint a l'esquadró nord-americà estacionat a Menorca. Si la nostra interpretació és correcta, la notícia tindria el seu interès, perquè ens donaria a conèixer un altre cas de contractació de menorquins per desenvolupar una tasca a l'armada nord-americana –altres casos van ser Rodríguez Riola, que fou professor de guardamarines i que fins i tot exercí la seva tasca a l'escola de la marina nord-americana d'Ann Arbor, als Estats Units, i Mir Corantí, que fou músic de l'armada (Limón Pons, M.A., 2005).

Quan parla de les hortalisses i les fruites, es refereix, entre moltes d'altres de les quals tot just dóna el nom, a la *Pistacia vera*, el festuc, que diu que es conrea a jardins i que, segons es diu a l'illa, fou dut de Tunis en un temps passat sense determinar. També fa referència a les figueres de moro, *Opuntia*, el fruit de les quals diu que és un dels aliments més importants per a la gent pobre, que el consumeix en grans quantitats pel fet de ser molt barat. Diu que creix espontàniament, però que també es planta, i esmenta els turons de Sant Antoni, al port de Maó, on hi ha sembrades nombroses d'aquestes figueres seguint fileres regulars. Uns altres aliments, segons Horner, de les classes desfavorides en èpoques de misèria són els fruits de l'alzina, els aglans i les baies de les murtes, els murtons. D'aquesta darrera planta diu també que les seves branques seques s'empraven per encendre forns.

En general es pot dir que les informacions que dona Horner sobre el món vegetal menorquí estan d'acord amb les informacions que tenim actualment, però en altres casos existeixen diferències significatives, principalment quan es refereix a l'abundància de determinades plantes. Així, trobam que considera *Solanum nigrum* escàs, quan avui és considerat comú, i *Phytolacca americana* molt comuna, quan actualment és molt rara (Fraga Arguimabu, P. *et al.*). És evident que aquestes apreciacions poden tractar-se d'errors d'identificació per part del cirurgià, però també a canvis d'estatus d'alguna planta o, el que és més probable, a que Horner, pel que escriu el seu llibre, no es va allunyar mai del port de Maó i, per tant, devia tenir una visió molt esbiaixada de la flora menorquina, encara que, com hem vist, no li van faltar bons informadors.

En darrer terme, hem de destacar que en aquest capítol sobre el món vegetal de Menorca Horner inclou una molt detallada descripció de l'elaboració del vi. Aquesta pràctica que s'ha recuperat recentment, però s'havia abandonat des de final del segle XIX, quan la fil·loxera destruï les vinyes menorquines i, sobretot, quan van deixar d'arribar esquadres al port de Maó, que eren la principal clientela del vi produït a l'illa en temps del cirurgià. D'aquest tema, a part de la descripció dels procediments tradicionals per produir el vi, hem de destacar dos aspectes. En primer lloc, assegura que amb l'arribada del setembre la verema donava lloc a una incessant bul·licia a l'illa: les carreteres i els carrers anaven plens de bestiar transportant senalles i coves de raïm i els paviments dels carrers quedaven entapissats de pel·lofes de raïm i descolorits pel most. Fins i tot, diu Horner, l'aire s'omplia de les aromes del vi noveïl i tothom cooperava amb la verema amb els seus barrils vells i els seus recipients per mesurar. Per bé que aquesta descripció del nord-americà pugui semblar i ser una mica exagerada, creiem que correspon, en part, a una realitat i, per poca que sigui aquesta part que respon a fets reals, ens pinta un quadre de l'illa molt difícil d'imaginar en els nostres dies.

La segona informació que ofereix Horner i que era totalment desconeguda és que, quan parla de l'elaboració del vi, es refereix a l'existència d'una factoria que és la més gran de totes les que existien a l'illa per produir el vi i que realitzava els processos de fermentació dins d'uns tancs immensos excavats en la roca damunt la qual s'assentava l'edifici de la factoria. Aquests tancs estaven impermeabilitzats amb guix per evitar que el most fos absorbit per la roca porosa.

Si interessant és aquesta notícia sobre l'existència d'una gran factoria –sigui quin sigui el concepte de grandària que tenia Horner–, perquè fins ara es pensava que la producció de vi a Menorca era poc més que casolana, encara és més interessant el que diu el nord-americà sobre d'altres produccions d'aquesta factoria: vi blanc dolç, vinagre i conyac. Però el que resulta peculiar d'aquesta informació no són els productes esmentats, sinó el que no s'esmenta: la ginebra menorquina, avui prou coneguda.

La importància d'aquesta mancança rau en el fet que en els documents no trobam la data de la introducció del consum i de l'elaboració d'aquest producte a l'illa, motiu pel quals els erudits es divideixen entre els que creuen que fou una beguda i una pràctica –la seva elaboració? introduïda pels anglesos durant el segle XVIII, possiblement quan es va decretar la seva prohibició a Anglaterra, i els que diuen que és un fet molt tardà que es va introduir per causes desconegudes a final del segle XIX, època en què apareixen les primeres referències documentals a la ginebra menorquina. L'afirmació de Horner sembla afavorir, per tant, els partidaris d'aquesta darrera opció, però tampoc no ho fa d'una manera definitiva, perquè, per gran que fos la factoria esmentada per ell, no tenia perquè fabricar tots els productes alcohòlics de consum a Menorca. De fet, podria ser que la ginebra es continuàs fabricant residualment en petits establiments des de l'època anglesa i que, a final del segle XIX, es revifàs la seva producció fins arribar a la seva popularització actual.

La part que Horner dedica al món animal té una característica que la diferencia clarament de la que dedica a la flora: mentre que en aquest darrer camp només parla de les herbes medicinals i de les que serveixen com aliment, és a dir, només fa referència a les plantes útils per a l'home, en el camp de la zoologia sembla que es mou més per un interès naturalístic que utilitari, sobretot quan parla dels invertebrats marins, dels quals, a més, no es limita a donar el nom i alguna característica de tipus general de cada espècie en relació amb els seus usos i la seva distribució a Menorca, sinó que de cada una d'elles inclou diversos paràgrafs on exposa tot el que ell ha observat i, en ocasions, fins i tot el que explica posa de manifest com ha diseccionat alguns exemplars de la dita espècie per intentar esbrinar la seva constitució interna.

Abans de parlar dels invertebrats marins, Horner s'ocupa dels animals més coneguts, als quals sí tracta igual que havia fet amb les plantes, és a dir, dóna el nom dels més corrents que viuen a Menorca i alguna de les seves característiques.

Entre les informacions no conegudes en aquest terreny hi ha una referència a un ocell que hiverna a Menorca i que és coneix amb el nom de cega (*Scolopax rusticola*), el qual, segons el nord-americà, era molt apreciat pels menorquins, consumit en grans quantitats i, el que resulta una novetat, de tants que se n'agafaven, s'exportaven exemplars a Marsella i a Toló, on també tenien molt d'èxit entre els consumidors. Quant als peixos de Menorca, diu que el més apreciat pels menorquins és la morruda (*sheepshead*), encara que el nord-americà sembla menys fiable en la identificació dels peixos, perquè gairebé no dona cap nom i algun dels que facilita estan errats, com quan parla que l'illa hi viu la carpa, peix d'aigua dolça que no existeix a Menorca.

També reproduceix errors apareguts en alguns llibres sobre Menorca d'autors estrangers del segle XVIII quan diu que a l'illa hi ha escurçons, cosa que no és certa, o quan parla dels animals importats pel governador britànic Kane, del qual es diu que introduí llebres i bestiar per a l'agricultura, però ell magnifica l'acció de Kane i la transforma en una veritable repoblació cinegètica de Menorca explicant que, a més del que acabam de dir, també va dur aus i altres animals – sense especificar quins– i que tota aquesta arca de Noè la va fer venir de França, Itàlia i Barbària.

Quant a l'extens apartat dedicat als invertebrats no artròpodes marins, on ja no parla en absolut de cap utilitat –tret de quan es refereix als mol·luscs, dels quals explica l'interès culinari que tenen pels menorquins–, malgrat que alguns d'ells ja es consumien a Menorca en aquella època, com prova el fet que ja apareixien en algun receptari del segle XVIII –és el cas, per exemple, de l'ortiga de mar (*Anemona sulcata*). L'interès de Horner per aquests animals, com ja hem avançat, és descriure tots els trets morfològics significatius i la seva fisiologia, i, cosa curiosa, d'entre la desena d'espècies que mereixen el seu interès, aquelles en la descripció de les quals s'entreté més són precisament les que també havien cridat l'atenció, encara que sense arribar als seus extrems, d'altres viatgers nord-americans que van escriure sobre Menorca en el segle XIX. Aquestes espècies són el dàtil de mar (*Litophaga litophaga*) i un serpolimorf que no identifica, però que, per la descripció que en fa, segurament deu ser una tremelítja de floquet (*Spirographis spallanzanii*), l'espècie d'aquest grup més abundant al port de Maó i una de les més vistoses.

Quant als dàtils de mar, la seva descripció, fruit, sens dubte, d'una acurada observació, abasta molts d'aspectes, però, sobretot, intenta esbrinar dues co-

ses: de quina manera arriben aquests bivalves a l'interior de les roques calcàries on passen bona part de la seva vida i com és la fisiologia de la seva reproducció. Per arribar a obtenir conclusions pel que fa al cas, enuncia algunes hipòtesis que després va desestimant a mesura que l'observació li demostra que no estan d'acord amb el que passa realment. Pel que fa a com arriben a ocupar els forats a l'interior de la roca on viuen, la seva hipòtesi final és que destrueixen la roca amb alguna substància que segreguen els seus cossos la natura de la qual no és capaç de determinar. Aquesta mateixa hipòtesi s'accepta com a vàlida en l'actualitat, però els detalls del procés segueixen sent mal coneguts.

La identificació de la tremelítja de floquet amb un dels invertebrats que descriu Horner no presenta cap dubte, tant per la seva descripció escrita com per un dibuix que inclou del natural, però ens trobam amb la sorpresa que el nord-americà assegura que els nadius l'anomenen *clavel*, en castellà, nom avui totalment perdut, si és que va existir mai. Diu que l'animal està constituït per un tub i una flor—els tentacles, que ell anomena també les plomes—i, com en el cas anterior, intenta esbrinar sense èxit el camí pel qual té lloc la reproducció. Per aquest motiu també fracassa en la determinació de l'evolució d'aquests animals al llarg de la seva existència, perquè no aconsegueix identificar cap exemplar a l'inici del seu cicle vital. També aquí fa una descripció acurada de l'animal parant esment a com es pot construir el seu tub principal i quina és la seva funció, que, segons ell, seria la d'actuar com una mena de brànquia. Acaba la seva explicació i l'apartat indicant que, de totes les qüestions que no ha pogut resoldre, podria donar la seva opinió, però que seria purament teòrica i, per açò, suggereix que s'haurien de fer moltes més observacions abans de poder donar una opinió mínimament plausible.

Les malalties dels menorquins

Com correspon a una topografia mèdica, després d'exposar les característiques del medi ambient, Horner passa a ocupar-se de les malalties dels menorquins en un apartat específic on hi ha una calaix de sastre d'afirmacions, unes de plausibles i molt interessants, unes altres que serien molt interessants si no fossin errònies i d'altres que s'haurien de comprovar amb altres fonts.

Entre les segones hi ha l'afirmació que la pesta era una malaltia que apareixia ocasionalment a Menorca, normalment en tripulants de vaixells ancorats al port, però que tenia notícia que havia aparegut en el si d'una família des Castell que

s'havia infectat amb una roba contaminada; la malaltia, però, en aquesta ocasió s'havia mantingut confinada en la família afectada.

La notícia és sorprenent i segurament és fruit de rumors i llegendes portuàries acceptades per Horner sense ulteriors comprovacions, perquè, si bé és possible que arribàs un malalt de pesta procedent de l'Orient Pròxim, on en aquella època la malaltia encara no estava eradicada del tot, aquest fet no hauria passat desapercebut per a ningú i figuraria en algun document de l'època, cosa que fins ara no coneixem. Més difícil encara és acceptar el contagi de la malaltia a una família des Castell sense altres conseqüències i sense deixar rastre en els documents. Per tant, aquestes informacions són difícils d'acceptar com a veritaderes, però, en tot cas, convé tenir-les en compte per si, malgrat tot, apareixen indicis que hi alguna part de realitat darrere d'elles o per si és possible esbrinar la natura dels esdeveniments que van donar lloc a aquestes històries imaginàries.

Parcialment real, perquè es pot comprobar en altres fonts, és la seva informació relativa a la febre groga. Segons ell, aquesta malaltia apareixia esporàdicament al Llatzeret de Maó a causa de l'arribada de vaixells infectats a fer quarantena i va afectar alguns guardes i empleats de la institució. El cas pitjor, segons li havia dit una persona que havia treballat al Llatzeret ja feia uns anys, havia tingut lloc quan un vaixell infectat provinent de l'Havana havia contaminat de tal manera el Llatzeret que havien mort quaranta empleats.

La història real no és ben bé així, però concideix en diversos punts. A les actes de les Juntes de Sanitat Municipal d'entre 1800 i abans de la inauguració del Llatzeret de Maó, el 1817, figuren diversos casos de febre groga, però no al Llatzeret, que no funcionava com a tal, sinó en vaixells de guerra ancorats al port que no feien quarantena. Aquests casos, però, només van afectar els seus tripulants. L'epidèmia que va afectar greument el Llatzeret fou la darrera gran epidèmia de febre groga a l'Estat espanyol, que l'estiu de 1821 afectà Palma i, molt especialment, Barcelona i altres punts de la costa catalana. Aquesta epidèmia fou introduïda al Llatzeret pel fet que hi enviaren vaixells amb malalts de febre groga a fer quarantena —el primer a arribar amb malalts no fou un vaixell provinent de l'Havana, encara que durant l'epidèmia també n'arribaren d'aquesta ciutat, sinó un xabec correu procedent de Barcelona anomenat *Constitución*. Quant a les conseqüències de l'epidèmia a l'interior del Llatzeret, on quedà confinada sense afectar cap dels pobles de l'illa, foren dramàtiques: 117 morts,

xifra que gairebé iguala la de les morts que es van produir en total al llarg de tot la resta d'anys, un centenar, durant els quals va estar en funcionament el Llatzeret. Tanmateix, d'aquests 117 morts només 5 eren empleats que habitaven les dependències interiors del Llatzeret i, si comptam els guardes de sanitat exteriors morts a causa de l'epidèmia, el nombre de traspassos continua sense passar de 10.

La comparació entre aquesta informació que ens ofereixen els documents i el que diu Horner ens permet arribar a dues conclusions. Una d'elles és que el cirurgià, almanco en aquest cas, però pensam que també en tots els altres, encara que no sigui totalment fidel a la realitat, explica coses que tenen un cert fonament real, tot i que amb tergiversacions en els detalls concrets perquè o bé no coneix prou el tema o bé els seus informadors deformen la història quan li expliquen. Aquest sembla el cas de l'empleat del Llatzeret que magnifica l'impacte de la febre groga entre els seus companys, segurament per impressionar el cirurgià nord-americà quant al comportament dels menorquins o perquè el temps transcorregut havia fet augmentar el dramatisme d'una situació que en el seu moment devia causar un impacte prou important, perquè, encara que els empleats del Llatzeret no resultassin particularment afectats, la mortalitat general fou elevada.

Pel contrari, real i molt interessant pels comentaris personals del metge és la notícia que dona en relació amb la primera epidèmia de còlera que patí Menorca. Segons Horner, aquesta epidèmia va arribar a Menorca la tardor de 1834 i va causar nombroses víctimes entre els pobres i aquelles persones que duïen vides dissolutes —així ho afirma l'autor. Es deia que l'origen d'aquesta epidèmia havia estat un vaixell infectat que havia arribat a Menorca procedent de Sardenya, hipòtesi que no acaba d'acceptar el nord-americà que, com molts sanitaris anglosaxons, es revela anticontagionista i opina, en canvi, que, a Menorca, com en d'altres indrets d'Europa, el còlera es degué a la presència d'una constitució atmosfèrica desconeguda, tal com postulaven els seguidors de les teories ambientalistes.

També són certes les seves apreciacions en relació amb la malària, que ell anomena febres intermitents i recurrents i que, a més, per a ell són dues malalties diferents que considera el mal més freqüent entre els menorquins. La realitat d'aquesta apreciació vé avalada pel fet que és compartida per tots els metges que van escriure sobre Menorca, des de Cleghorn fins ben entrat el

segle XX —els darrers casos de malària es van detectar a Menorca poc després d'acabada la Guerra Civil espanyola.

Atesa la importància de la malaltia a Menorca, dedica una part important de l'apartat sobre les malalties dels illencs a estudiar les seves peculiaritats. Diu que les febres remittents i intermitents, de les quals no explica la diferència, es poden considerar endèmiques de Menorca i que, sobretot, són molt freqüents a l'estiu i a la tardor, tot i que ho són més les segones que les primeres. En aquest punt, Horner fa una altra afirmació, que avala tot dient que li ha estat proporcionada per una persona molt fiable que coneix bé tot Menorca segons la qual a l'illa no hi ha deu persones majors de quaranta anys que no hagin patit aquestes febres palúdiques, afirmació que sembla una exageració, ja sigui del mateix Horner o del seu informador, però compartida per altres metges en relació amb les persones que vivien a prop de les zones amb aigües embassades.

A continuació identifica correctament els principals focus palúdics de les proximitats de Maó a les zones amb aigües embassades del fons del port, a les albuferes com la des Grau i als torrents de drenatge com el de Sant Joan, però novament fa servir el paradigma miasmàtic associat als models ambientalistes de la malaltia per explicar com aquests focus produeixen els miasmes que alteren la salut de les persones que viuen en les seves proximitats. També esmenta el possible paper dels cultius de cànem en la producció de miasmes, tema que es debatia en aquella època i en el qual no tothom estava d'acord. En aquest cas opina que la producció de miasmes pel cànem en estat de descomposició no és ni major ni menor que la de qualsevol altre vegetal.

Sempre seguint les teories ambientalistes, Horner observa que els vents poden transportar els miasmes a una certa distància del lloc on s'han produït, motiu pel qual els barris de Maó situats en relació amb les zones d'aigües embassades de tal manera que el vents més freqüents bufen en la direcció definida per la recta que uneix aquestes zones i el barri considerat són els més insalubres i els que tenen més malalts de febres intermitents, almanco mentre el vent bufa des de la direcció considerada.

Horner, però, creu que els miasmes no són l'única causa de les febres, sinó que, sense deixar el sistema ambientalista, pensa que en el seu origen també intervé d'una manera important la dieta que segueixen les persones. En aquest sentit diu que un factor important que explica la prevalença de les febres intermitents

a Menorca és la deficient dieta de la gent humil, per manca de possibilitats econòmiques, la qual, segons ell, s'alimentava exclusivament de fruites i vegetals i encara en poca quantitat, la qual cosa, segons les teories vigents a l'època, suposava que podia ajudar a l'aparició de les febres.

En aquest punt de l'alimentació el cirurgià dona unes importants indicacions sobre la dieta dels menorquins no tan desfavorits econòmicament com els anteriors, però tampoc de classe benestant. Segons ell, la dieta completa d'aquests menorquins consistia en una barra de pa, un bòtil de vi casolà, uns quants grans d'all, un plat de caragols i una ensalada de carabassa, api, lletuga, pèsols i altres vegetals acompanyant un petit tall de carn o un plat d'arròs bullit amb un tros de sobrassada o amb curri. Açò darrer resulta sorprenent, perquè no hi ha notícia que aquesta espècie s'hagi emprat mai en la cuina menorquina; per tant, de ser certa la notícia, hauríem de pensar en una influència britànica que s'anà perdent al llarg del segle XIX fins que no en quedà ni el record, però potser simplement es tracta d'un error de Horner, el qual tal vegada amb la denominació de curri volia designar altres espècies.

Una última informació molt curiosa sobre la dieta dels menorquins que podria ser certa, però que no tenim altres documents que la corroborin, és que, segons Horner va visitar, tots, rics i pobres, eren molt afeccionats a menjar col, aliment que consideraven dels millors. Primer la bullien i després la fregien amb llard i la menjaven a la nit, abans d'anar a dormir. Un ric propietari va dir a Horner que cada dia a les deu de la nit es menjava un plat de col preparada d'aquesta manera i que no creia que hi pogués haver res millor. Els menorquins, continua explicant el cirurgià, consideraven aquest aliment com a molt saludable, però ell creu que açò és perquè es devien haver acostumat, perquè, per als nord-americans, aquest vegetal, almanco menjat a la nit, seria indigest i causa de malsons.

Per acabar amb el tema de les febres intermitents, Horner explica que el tractament que donen els metges menorquins per a aquesta malaltia són píndoles de sulfat de quinina i que, en el cas que el malalt presenti símptomes de tenir desordres estomacals, se li subministra prèviament un emètic i/o mitja unça de tartrat de potasi.

El cirurgià nord-americà acaba l'apartat de les malalties dels menorquins parlant dels metges que els atenen. Observa que hi havia metges que s'havien educat a París —encara que ell no ho diu, era l'època en què el menorquí Orfila

triomfava a França i algunes famílies econòmicament poderoses van enviar els seus fills a estudiar amb ell— i que aquests professionals eren bons i actuaven d'acord amb la pràctica mèdica francesa, mentre que d'altres havien estudiat a Barcelona i altres ciutats espanyoles; d'aquests metges no diu si eren bons, però, d'una manera diplomàtica, afirma que la seva pràctica diferia de la dels primers d'acord amb les diferències entre els estudis d'uns i d'altres.

Aquesta informació també és corroborada per altres fonts independents, amb la salvetat que se sap que a l'època de Horner encara quedaven metges que havien estudiat a Montpeller, Avinyó i Pisa i el seu nombre superava el dels que havien estudiat a París (Vidal Hernández, 2002). Una altra informació inclosa en el llibre que no hem trobat mai a cap altra font és que una gran part dels medicaments que es despatxaven a les farmàcies menorquines eren importats des de Marsella, afirmació que podria ser certa si tenim en compte que les farmacopees d'Espanya i França eren diferents i que els metges educats en el segon país devien estar familiaritzats amb les seves farmacopees i devien tenir més fe en elles que en les espanyoles. Si a aquest fet afegim el prestigi que sempre acostumen a tenir entre el gran públic les coses, siguin quines siguin, que arriben d'un altre país, i més si es tractava d'un país com França, que, en aquell temps, era dels que es consideraven més avançats d'Europa, és pot entendre que l'ús dels remeis farmacèutics forans no només era promocionat pels metges, sinó que també podia ser acceptat pels pacients com una fet molt desitjable i, per açò mateix, es podia haver donat el cas que fins i tot els metges que no havien estudiat a França emprassin els medicaments francesos per acontentar els seus clients.

En aquest tema de les farmàcies i els medicaments Horner mostra la seva admiració per dos fets que es produeixen a l'Estat espanyol i no a molts d'altres països que no menciona, tot i que, evidentment, està pensant en el seu. Es tracta, en primer lloc, del fet que les farmàcies, el nombre de les quals estava limitat per llei a cada poble d'acord amb el nombre d'habitants, havien de respectar rigorosament els preus dels medicaments que es fixaven en una llista de preus que confeccionaven les autoritats estatals, sense que els farmacèutics poguessin introduir cap canvi. En segon lloc, Horner considerava un gran benefici per al públic la prohibició que hi havia a l'Estat espanyol de vendre *nostrums* i panaceas —remeis elaborats amb fòrmules magistrals només conegudes pel farmacèutic que els venia i amb un suposat ampli espectre de aplicacions terapèutiques quan no miraculoses—, cosa que a altres països no només els farmacèutics, sinó també els xarlatans sense cap titulació podien fer amb total impunitat.

Descripció de Maó i els seus voltants

Horner continua el capítol dedicat a Menorca del seu llibre amb la descripció de la ciutat de Maó i els seus voltants, però no s'ocupa tant dels aspectes paisatgístics i urbans, encara que inclou algunes informacions pel que fa al cas, sinó que es dedica, sobretot, com correspon en una topografia mèdica, a descriure les instal·lacions existents a Maó relacionades amb la salut dels seus habitants. Abans de considerar quines són aquestes instal·lacions, val la pena assenyalar una de les seves observacions en relació amb un dels primers temes, el dels aspectes urbans de Maó, pel seu interès etnològic. Es tracta de l'afirmació segons la qual les cases de la ciutat tenien les façanes pintades de colors, principalment groc i blau, circumstància que demostra, com alguns historiadors ja havien observat, que el costum d'emblanquinar les façanes de les cases urbanes és pròpia del segle XX, probablement per motius turístics, mentre que l'arquitectura dels segles XVIII i XIX, com a moltes altres ciutats mediterrànies, feia servir el color per adornar les façanes. L'única cosa discutible d'aquesta afirmació és l'ús del blau per pintar una façana, perquè no és un color que tradicionalment s'empri per a les parets exteriors, sinó simplement com a franja a la base de l'edifici o al voltant dels marcs de les finestres, però mai per cobrir tota la superfície de la façana.

Quant als edificis sanitaris de Maó, parla de tres d'ells: l'Hospital Militar de l'Illa del Rei, la Casa de Caritat o Hospital Municipal i la Casa d'Expòsits, encara que aquest darrer era més aviat el que avui es diria una institució assistencial, cosa que en part també era l'Hospital Municipal, circumstància normal en aquestes institucions fins ben avançada la segona meitat del segle XIX. La majoria de les informacions que dona Horner sobre aquests centres sanitaris no són gaire noves i coincideixen, en línies generals, amb les que apareixen en altres fonts. Tanmateix, algunes notícies, però, resulten interessants per no ser conegudes, motiu pel qual les reproduïrem aquí.

La primera que crida l'atenció és que a l'època en què escriu Horner ja existien els banys públics de l'Hospital Municipal que només estan documentats a les darreres dècades del segle XIX. Una altra cosa interessant és que l'Hospital va admetre mariners francesos quan l'esquadra d'aquest país feia viatges entre Toló i Argèlia durant la campanya de conquesta d'aquest territori i posterior establiment d'una colònia. Quant a la Casa dels Expòsits, diu que el seu manteniment, que costava 400 dòlars mensuals, anava a càrrec de la municipalitat i dels llegats que rebia de tant en tant. Entre aquest llegats esmenta, no sabem si

pel seu import o per la personalitat del donant, el d'un maonès que fou guàrdia marina a l'armada britànica anomenat Gonyalons (Horner escriu Ganallons), que era nebot del bisbe Gonyalons, que fou bisbe de Solsona durant la Guerra de Successió i que es mostrà acèrrim defensor de l'arxiduc Carles (Casasnovas, M. A.). El parentesc del donant amb el bisbe de principi del XVIII i el fet que hagués navegat amb l'armada britànica ens fa pensar que devia tractar-se d'un home del segle XVIII i que van contar la història al nord-americà com un fet passat rellevant o per la circumstància que s'explica en el llibre: un retrat de Gonyalons figurava a la Casa del Expòsits en record de la seva magnanimitat. Aquest retrat, diu Horner, on el personatge apareixia vestit amb uniforme era a la sala de les dones, al costat d'un retrat del bisbe Gonyalons. Actualment no és coneix on para el primer retrat, mentre que el segon, el del bisbe, és molt probable que, si no es tracta del mateix quadre, servís de model per fer el que penja a la Galeria de Fills Il·lustres de l'Ajuntament de Maó.

Menció a part mereix la referència que fa l'autor a l'Hospital Militar de l'Illa del Rei, edifici que fou construït a principi del segle XVIII pels britànics quan ocuparen Menorca per servir com hospital militar de l'armada –l'hospital per a l'exèrcit era a terra ferma, dins del Castell de Sant Felip? i que amb la recuperació de l'illa per part de la Corona espanyola es transformà en un hospital tant per a marins com per a soldats de terra i artillers. El cirurgià nord-americà ofereix un resum de la història de l'edifici explicant les diferents intervencions arquitectòniques sofertes durant la seva història, així com una descripció del seu estat en el moment en què escrivia el llibre. Totes aquestes informacions coincideixen amb el que actualment se sap sobre el tema i el que es pot veure encara amb les restes de l'edifici. El que resulta nou, si no és un error de l'autor, és la notícia segons la qual a la seva època feia poc que s'havia tornat a obrir l'hospital després d'haver romàs uns quants d'anys tancat i abandonat a la seva sort. Segons açò, s'havia obert per llogar als francesos, que l'havien utilitzat, no com a hospital, sinó com a dipòsit de materials per a les seves naus que feien ruta cap a Algèria i també per emmagatzemar carbó per als seus vaixells a vapor. Pel que fa a aquest punt, Horner opinava que açò era un malbaratament de les possibilitats que oferia l'edifici i que més hauria valgut que les instal·lacions haguessin estat llogades al Govern nord-americà, que l'hauria tornat a posar en marxa com a hospital, en lloc de, com havia fet, adaptar un edifici a terra ferma a la zona de Maó coneguda amb el nom de tanques del Carne com a hospital per als seus mariners –la ubicació no la dona Horner, però és coneguda d'una manera aproximada en aquesta zona –

El Llatzeret de Maó

Horner finalitza la revisió de les institucions sanitàries menorquines amb el Llatzeret del port de Maó, al qual dedica tretze pàgines, més d'una quarta part del treball, la qual cosa dóna idea de la importància que el nord-americà atorga a aquest establiment, importància que posa en clar des del principi de l'apartat que li dedica, el qual comença amb l'afirmació: "It is (el llatzeret) object of admiration to all strangers, more worthy of attention than anything I saw in the Island; and may be justly called an honour to the nation to it belongs".

En aquest darrer apartat del capítol crida l'atenció que, a diferència del que hem observat en molts dels anteriors, la descripció que ofereix Horner, tant de l'estructura com del funcionament de la institució, es correspon gairebé del tot amb la realitat o, per ser més exactes, amb la realitat dels documents impresos de l'època. És a dir que, sense posar en dubte que el cirurgià visità personalment el Llatzeret i, fins i tot, potser hi va fer quarantena—aquest darrer punt no queda prou clar—, el que reproduïx amb precisió són les parts més significatives del reglament que es donar al Llatzeret en el moment de la seva entrada en funcionament.³ Tanmateix, com que creiem que aquest reglament no es va complir al peu de la lletra, suposam que aquí Horner descriu bé el documents, però segurament no tan bé la realitat. En qualsevol cas, la seva forçosa relació amb el Llatzeret de Maó a causa de les seves freqüents arribades al port procedent del Llevant ens fa pensar que els punts del reglament que el nord-americà reproduïx són realments els que estaven en vigor a la pràctica i que ell coneixia prou bé.

En aquesta part final de la comunicació ens ocuparem d'aquests temes i, sobretot, d'aquelles informacions que en ofereix el llibre i que no eren conegudes. La primera cosa que fa Horner després de la seva introducció elogiosa és sintetitzar la història del Llatzeret i ja en aquest punt trobam la primera novetat: quan fa referència als enginyers que van intervenir en la seva construcció, a més d'esmentar els ja coneguts Fernández de Angulo i Pueyo, n'afegeix dos més de desconeguts anomenats Pauli i Cusans. L'últim nom podria fer referència a una deformació de Casasnovas, un altre dels arquitectes que va intervenir en el projecte, però del tal Pauli, del qual, a més, diu que fou separat del projecte per problemes amb la seva gestió econòmica, no tenim cap notícia.

A continuació Horner descriu la ubicació del Llatzeret i les seves característiques arquitectòniques. La part de la descripció que correspon a estructures que

s'ha conservat fins avui és totalment correcta, sense cap error, i la part que fa referència a estructures que no s'han conservat, encara que en alguns casos no correspon als plànols originals de les instal·lacions, també sembla correcta perquè apareixen de manera més o manco clara en certs dibuixos de l'època⁴. Concretament, el cirurgià descriu el departament brut—departament on anaven els passatgers provinents de països on hi havia pesta o que havien tingut malalts d'aquesta malaltia durant el viatge— i explica que constava de tres edificis per passatgers i la infermeria corresponent. Tot el conjunt ocupava un recinte quadrat i els quatre edificis estaven separats per dues dobles muralles perpendiculars, avui inexistents, a l'encreuament del qual hi havia una torre de vigilància que dividia i incomunicava cada sector de les dobles muralles. Tot el recinte, al seu torn, estava envoltat d'una doble muralla que als costats nord i est coincidía amb la general del Llatzeret.

Pel fet que mai no es va construir el departament net del Llatzeret—departament on havien de viure els treballadors de la institució que no tenien contacte amb els malalts i els viatgers provinents de països sense problemes sanitaris— es va haver d'habilitar un edifici en el departament brut, el qual, com és natural, havia d'estar aïllat de tots els altres, perquè els treballadors que hi vivien no estaven subjectes a comunicació en èpoques normals i podien anar lliurement a les seves cases.

L'edifici que s'escollí o el que hagués estat més lògic que s'hagués escollit, perquè Horner no detalla quin va ser, fou el situat a l'angle nord-oest, perquè hi ha una porta a la doble muralla que l'encercla que s'obre molt a prop d'una altra porta que comunicava el recinte general amb l'exterior.

Una característica desconeguda dels edificis del departament brut destinat als passatgers que explica l'autor és que hi havia unes muralles simples que tenien la mateixa orientació que l'eix longitudinal de cada edificació i que anaven des de les parets laterals de l'edifici perpendiculars a aquest eix fins a la doble muralla més propera. D'aquesta manera, la part davantera de l'edifici quedava incomunicada de la de darrera i la seva estructura interna el dividia engrups d'habitacions constituïts per una cuina a la planta baixa i una sala amb xemeneia i dues habitacions al pis superior, sense que cap grup tingués comunicació amb el veí i les seves comunicacions amb l'exterior estaven disposades alternativament a cada costat de l'edifici; és a dir, si el primer grup s'obria a la part de davant, el segon ho havia de fer a la de darrere i així successivament. D'aques-

ta manera s'aconseguia una major separació entre diferents tripulacions arribades en dates diferents i, per tant, amb diferents estadis de quarantena, tot i que estassin en la mateixa situació sanitària.

Horner finalitza la seva descripció del Llatzeret amb un cant gairebé idíl·lic on diu que, tot i que pot semblar una presó o una fortalesa, és un lloc molt agradable, perquè les altes muralles el resguarden del fred de l'hivern i la vegetació que creix a l'interior fa que sigui un lloc fresc a l'estiu. L'herba creix durant l'hivern a les avingudes, a les quals pavimenta, i a la primavera tot s'omple de flors. Per si fos poc, la seva vorera és plena d'una gran varietat d'animals marins curiosos que faria que qualsevol naturalista que hagués de fer quarantena al Llatzeret no s'aburrís en cap moment. Tot açò ho diu el nord-americà en finalitzar el paràgraf, però més endavant veurem que la seva idea del Llatzeret i les quarantenes era més aviat ambigua, cosa que el dur a expressar opinions no tan favorables.

A continuació Horner passa a explicar la normativa que regeix el Llatzeret i la seva aplicació. També aquí segueix rigorosament la redacció original del reglament del Llatzeret i, per tant, no aporta cap dada que no sigui coneguda. L'única novetat significativa és la especificació, amb més detall que el reglament original, de les tarifes que aplicava la Junta Rectora del Llatzeret als vaixells que havien de fer quarantena d'acord amb la seva nacionalitat —espanyola o estrangera—i desplaçament, així com els preus que s'havien de pagar pel certificat de sanitat que donava fe que s'havia fet la quarantena amb bon resultat. També especifica els sous de les persones que feien feina al Llatzeret, però ho fa en dòlars, mentre que en els documents originals apareixen amb moneda castellana de 1821, la qual cosa fa difícil establir comparacions exactes, a part que tampoc no consta el tipus de canvi que Horner va emprar per convertir els sous espanyols en moneda americana. Una darrera notícia que ofereix el nord-americà i que, tot i que sigui d'interès purament anecdòtic, val la pena assenyalar és que els guardes que es posaven a bord dels vaixells en quarantena per tal de vigilar la comunicació portaven un capell en el qual estava escrita la paraula "sanidad", motiu pel qual els nord-americans els anomenaven "sanidads". A continuació el cirurgià naval explicava les normes que regien les quarantenes del Llatzeret de Maó. Primer de tot descriu com es qualificava la situació sanitària d'un vaixell que arribava a la institució —per l'estat de salut del seu port d'origen i per l'estat de salut dels passatgers i tripulants— i quines quarantenes es fixaven d'acord amb aquesta qualificació. També observa que, per a aquells

vaixells que provenien de llocs de l'Amèrica tropical on hi havia febre groga, també es tenia en compte a l'hora de fixar la quarantena l'època d'arribada del vaixell, perquè se sabia, encara que els motius eren desconeguts, que en terres espanyoles la febre groga només es propagava en èpoques de calor.

Tot açò era conegut i en aquest cas també la descripció que fa Horner és del tot conforme amb els reglaments del Llatzeret conservats. El que resulta interessant és la seva crítica, la primera que apareix en el llibre, del sistema de quarantenes que s'aplicava a Maó pel fet que un vaixell que havia fet vint dies de navegació sense tocar port ni tenir contactes amb altres vaixells era confinat el mateix temps que un altre vaixell que només havia navegat cinc dies entre el seu port d'origen i el de Maó. Aquesta manera de procedir, diu Horner, era absurda i ni tan sols la seguien pobles més endarrerits com el turc, el siri i l'egipci, que descomptaven de la quarantena els dies de navegació sense contacte amb terra o amb altres vaixells.

La part del llibre de Horner dedicada al Llatzeret de Maó, que és també la part final del capítol dedicat a Menorca, acaba amb un apartat titulat "Purifications", és dir, dedicat a descriure els procediments emprats al Llatzeret per descontaminar els vaixells, les persones i les mercaderies que passaven la quarantena. En aquest punt la seva admiració cap a la institució que havia mostrat fins aquell moment en transforma en dura crítica.

Primer de tot hem de dir que, com sempre, en aquesta part del llibre la informació del cirurgià és correcta o, almanco, està d'acord amb els reglaments publicats. Tanmateix, aquí afegeix els seus comentaris crítics a les descripcions asèptiques dels procediments de descontaminació. En primer lloc, parla de com aquelles mercaderies que no es feien malbé submergides en aigua es descontaminaven mantenint-les submergides durant un cert temps i després deixant-les sotmeses a l'acció de l'aire. El problema era que els qui decidien si l'aigua deteriorava o no un determinat material eren els empleats mateixos del Llatzeret, que a vegades s'equivocaven i causaven mals irreparables en les mercaderies.

El cirurgià diu també que encara rebien pitjor tractament les cartes, els documents i els diaris, que, segons les seves paraules, eren tallats, perforats, trets dels seus sobres, fumigats, submergits en vinagre i exposats a l'aire d'acord amb les circumstàncies. Després de ser maltractats d'aquesta manera es lliuraven als seus propietaris emprant uns pals de gran longitud a l'extrem dels

quals es posaven els documents en qüestió. D'aquesta manera, segueix el nord-americà, no hi havia por que els empleats del Llatzeret es contagiessin i, moltes vegades, tampoc no hi havia por que els destinataris poguessin llegir el contingut dels documents, que s'havia esborrat. Aquesta darrera afirmació encara avui és pot comprovar consultant nombrosos documents entre els que es conserven a l'Arxiu Històric de Maó, documents que en el seu dia van ser objecte d'aquests tractaments.

Horner també fa referència a la fumigació que patien els passatgers en els perfumadors del Llatzeret. Fumigació amb vapors àcida que afectaven de manera important les persones que patien asma o altres malalties de les vies respiratòries. En aquest punt, però, s'ha de dir que, almanco segons el reglament de Llatzeret, aquestes persones no havien de ser fumigades o, en tot cas, durant menys temps i amb gasos menys agressius.

La conclusió de Horner, malgrat les lloances que havia fet de l'edifici i de tot el que el Llatzeret tenia per fer més agradable l'estada dels quarantenaris, és que les normes de la quarantena a Espanya eren extremadament molestes per a tots els que anaven a parar al Llatzeret de Maó. Pensa que algunes d'aquestes normes poden ser útils i necessàries per protegir la salut dels regnes d'Espanya i els seus habitants contra la pesta, però que d'altres eren inútils, innecessàries, fustigants, irracionals i vexatives per al comerç i la seva conseqüència immediata era elevar sense necessitat les despeses dels viatgers. Com exemple d'aquesta irracionalitat fa referència al fet, segons la normativa sanitària, un vaixell que anava a Cadis procedent de les Antilles, si arribava en circumstàncies que l'obligaven a fer quarantena, havia d'anar primer a Menorca per passar el període d'incomunicació corresponent al Llatzeret i, després, refer el seu camí per anar a Cadis. Tanmateix, pel que fa a aquest punt s'ha de dir que, encara que Horner té raó en la seva interpretació de la normativa, la situació fins i tot era més greu: en teoria també havien de passar per Menorca els vaixells que, procedents d'Amèrica Central, anaven destinats als ports del Cantàbric. La realitat, però, fou que fins que no s'inaugurà els llatzeret de San Simón, a Vigo, es van donar prou reals ordres específiques per tal d'evitar aquests viatges inútils, a menys que hi hagués una situació d'emergència sanitària (Vidal Hernández, 2005).

Finalment, Horner acaba el capítol donant la seva opinió real sobre el sistema de quarantenes espanyol i mediterrani en general. Segons ell, si es volia que el

comerç mediterrani augmentés, aixó com també el nombre de viatgers que navegaven per aquest mar, ja fos per plaer o per feina, s'havien d'introduir importants canvis en el sistema de quarantena espanyol com a primera passa per fer el mateix amb els sistemes dels altres països europeus de la Mediterrània, perquè, diu Horner, "tots ells estan més o menys infestats amb quarantenes que, moltes vegades, semblen forçades per la seva cobdícia [dels europeus] o per un terror supersticiós, quan no per una imperdonable ignorància de la natura de la malaltia que pretenen prevenir, controlar i eradicar.

Conclusió

El llibre que hem analitzat aquí resulta de gran interès per les informacions de primera mà que dona el seu autor —per molt que s'hagin de destriar les que són fiables de les que no— sobre la situació sanitària de Menorca a la primera meitat del segle XIX i, en general, de tot l'Estat espanyol i d'altres llocs de la Mediterrània. Tanmateix, en el cas de Menorca aquesta informació és molt més rellevant pel fet que es pot inserir dins de la sèrie de topografies mèdiques dedicades a l'illa que s'inicia amb Cleghorn i acaba amb Pons Marquès. L'existència d'aquesta sèrie, convenientment analitzada, permet establir l'evolució de la situació sanitària al llarg del temps, els canvis en les pràctiques mèdiques i higièniques i moltes informacions que els documents històrics administratius no faciliten sobre aspectes del medi físic i de la societat de Menorca.

BIBLIOGRAFIA

CASASNOVAS CAMPS, M. À. (2000). *De la conquesta cristiana a la Guerra de Successió*. A: VIDAL HERNÁNDEZ, J. M., *Enciclopèdia de Menorca. Història (II)*. Maó: Obra Cultural de Menorca, 344 p. FRAGA ARGUMBAU, P. et al. (2004). *Catàleg de la flora vascular de Menorca*, Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 368 p.

GLICK, Thomas F. (1989). "Maó i els Estats Units al segle XIX. Tres esbossos per a una història", *Revista de Menorca*, any LXXX, 7ª època (primer trimestre), p. 109-141.

JANSÀ CLAR, A. (1979). "Climatologia de Menorca". A: VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir): *Enciclopèdia de Menorca. Geografia física*, Maó: Obra Cultural de Menorca, p. 161-236.

LIMÓN PONS, M. À. (2004). "Petjades ianquis a l'illa de Menorca", *Estudis Baleàrics*, 78/79, febrer/setembre 2004, p. 35-42.

LLOMPART DÍAZ, C; OBRADOR TUDURÍ, A.; ROSELL SANUY, J. (1979). "Geologia de Menorca". A: VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir.): *Enciclopèdia de Menorca. Geografia física*. Maó: Obra Cultural de Menorca, p. 1-84.

URTEAGA, L. (1980). *Miseria, miasmas y microbios: las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Geo Crítica; 7)

VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (1999). "Les topografies mèdiques menorquines y els seus autors". A: Bernabeu Mestre, J. , Bujosa Homar, F., Vidal Hernández, J. M., (coords.): *Clima, microbis i desigualtat social: de les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*", Maó: Institut Menorquí d'Estudis, p. 87-184.

VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (2002). *El Llatzeret de Maó, una fortalesa sanitària*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 24 p.

VIDAL HERNÁNDEZ, J. M.. (2004). "El Llatzeret de Maó i la legislació sanitària al port de Maó al llarg de la primera meitat del segle XIX", *Estudis Baleàrics*, 78/79, febrer/setembre 2004, p. 107-122.

WEYLER LAVIÑA, Fernando (1854). *Topografía Físico-Médica de las Islas Baleares y en particular de la de Mallorca*. Palma de Mallorca: Impremta de Pedro J. Gelabert, XLII+322 p.

NOTES

1. Totes aquestes topografies són tractades per l'autor a Vidal Hernández (1999)
2. Hem d'agrair al senyor Enrique Pons, bibliòfil menorquí que adquirí un exemplar d'aquest llibre, haver-me'l donat a conèixer i haver-me permès fotocopiar el seu contingut íntegre, la qual cosa m'ha permès fer el present estudi.
3. *Reglamento interino de sanidad para el gobierno y dirección del Lazareto de Mahón*. Maó: Impremta de Pedro Antonio Serra, 1817. Malgrat els qualificatius d'interí, aquest reglament va estar vigent fins iniciada la segona meitat del segle XIX.
4. Ens esteim referint a dibuixos i pintures del Llatzeret dipositats a l'Arxiu Històric de Maó.